

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Наталія Климович

●

ПРОЦЕС «СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ» ТА ЗРОСТАННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ОПОРУ В УМОВАХ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Починаючи з кінця 20-х рр. ХХ ст. партійно-радянське керівництво СРСР приступило до втілення в життя чергової після політики воєнного комунізму спроби побудувати соціалізм в окремо взятій країні. Якщо робітничі маси були зорганізовані та знаходились під контролем, то на селі ситуація була іншою. Тож постала нагальна потреба докорінно її змінити. Мова йде про початок тотальної колективізації, кінцевою метою якої було переведення жителів кожного села на статус комуні ¹. Напруженість у селах зростала відповідно до темпів колективізації. Все це відбувалося на тлі грандіозного наступу на «куркуля», безпрецедентного насильства проти українського села, що полягало у втягуванні селянства за допомогою різних методів до так званого колгоспного будівництва, викачуванні коштів для індустріалізації і дострокового виконання (за 4 роки) першого п'ятирічного плану.

Саме на ці завдання були спрямовані сили партійних, комсомольських, радянських і профспілкових органів та їхніх активістів і в нашому краї.

Мета даної роботи полягає у з'ясуванні механізму використання матеріалів процесу «СВУ» на території сучасної Чернігівщини, пропагандистських цілях та реакції на нього з боку як населення, лояльного до влади, так і селян, які вперто чинили опір політиці колективізації. У науковій літературі дана проблема ще не досліджувалася, хоча в узагальнюючих працях з історії колективізації можна знайти чимало важливих теоретичних положень та систематизованих даних ². У цілому ж робота написана на основі документів, що зберігаються в Чернігівському державному обласному архіві, та матеріалах місцевої періодики.

Читаючи тогочасні документи, практично неможливо встановити, де закінчується одна радянська владна структура і розпочинається інша. Всі разом вони здійснювали тотальний наступ на село, і реалізації цього завдання підпорядковувалися всі інші. Цей процес можна відстежити на матеріалах Чернігівщини, всі три округи якої були аграрними. Але Ніжинщина і Прилуччина (до складу останньої входило і декілька районів сучасної Полтавщини та Київщини) належали до тієї зони, де колективізація, принаймні у декількох районах, мала стати суцільною. Саме тому місцеві газети були переповнені відповідною інформацією. Ставлення селян до інформації про «СВУ» у цьому викривленому дзеркалі виглядало приблизно так: члени артіль «Нове життя» с. Петрівки Ново-Басанського району на зборах, де засуджували харківських

підсудних, ухвалили: «На глитайські вибрики ми відповімо дружною весняною роботою. Прохаємо Вищий суд жорстоко покарати діячів «Сфремівщини – СВУ»³. Подібно виглядає й повідомлення у Прилуцькій окружній газеті: загальні збори Никонівської організації КНС Срібнянського району за участю бідноти ухвалили: «Якнайсуворіше покарати шкідників соціалістичного будівництва. Ганьбимо нашого односельця Івченка Михайла Йовдокимовича, що разом з іншими контрреволюціонерами сидить на лаві підсудних. Ми за масову колективізацію»⁴. Пильні сількори невпинно викривали «куркулів» та їхню креатуру по селах. Деякі з цих дописів відрізняються дріб'язковістю, за якою, очевидно, приховується рідкісний цинізм і заздрість. Так, сількор «Незаможний» надіслав до редакції Чернігівської окружної газети листа, в якому писав, що у Чернігівському сільгосполітехнікумі навчається син куркуля із с. Буди Олишівського району Іван Герасименко. 7 лютого редакції газети повідомили, що юнака виключено⁵.

Проте це все – офіційна точка зору. Загострення ситуації на селі провокувало акції протесту. Масовими стали заклики про потребу змінити стан справ на селі, припинення утисків та зловживань з боку представників влади тощо. За повідомленням спецзбірки, присвяченої «Проявам куркуля Прилуцької округи навколо ліквідації його як класу», в с. Усівка проводились зібрання куркулів під проводом попа Павла Андрієвського, який висловлював такі міркування: «Молімося бо нам на виручку іде духовніцтво всього світу й против цієї сили нічого не устоїть. Ви розумієте православні що іде духовніцтво не тільки наше, а й сам папа, це намісник Божий. Памятайте що більшовики не фронтом побідили Денікіна та Петлюру, а всередині партізанщиною. Треба готуватись до партізанщини, а зброю нам допоможуть дістати...Нашот Соловків то це дурниця, хай тільки пошлють...де ж вони гроші візьмуть на переселення, це ж не одну тисячу карбованців треба, а вони ж індустріалізують країну...»⁶. Простежується пряме протиставлення: «вони» – представники радянської влади та всі до неї лояльні, та решта населення, що стала об'єктом соціального експерименту, невичерпним ресурсом будівництва соціалізму.

Подібні інциденти мали місце в Драбівському, Ковалевському, Срібнянському, Іваницькому, Пирятинському, Яготинському, Мало-Дівицькому, Прилуцькому районах.

Зокрема, «куркуль» з с. Михалівці Драбівського району Іван Леонович Цикорна, колишній член спілки «хліборобів-власників», закликав односельців: «...Дальше при такій політиці жити не можна. Нас таких багато треба зорганізуватись і про що не будь подумати»⁷.

Селяни не лише усно висловлювали незадоволення, траплялись й випадки розповсюдження «анонімок» (під такою назвою ці рукописні заклики до боротьби реєструвались в документах органів держбезпеки) і прокламацій, які також виступали своєрідною формою опору. На 1930 р. ДПУ зареєструвало в Україні 1211 подібних листівок⁸. Ю.Васильєв поділив їх на групи відповідно до основного змісту, виділивши антиколективізаційні, прокламації, спрямовані проти хлібозаготівель, проти податку та самообкладання, релігійні, монархічні, антисемітські за змістом, проти розкуркулення, троцькістські та інші «ухильницькі», антирадянські «анонімки»⁹.

Хотілося б додати, що на зміст подібних прокламацій впливали реалії тогочасного життя, процеси, що проходили в суспільстві, заходи, інспіровані радянською владою. З огляду на це, з'явився новий вид прокламацій, виникнення якого спровокував перший показовий судовий процес над представниками української інтелігенції. Мова йде про процес над членами так званої «Спілки Визволення України». Доведеним фактом є те, що подібна організація була створена в уяві слідчих та представників вищого ешелону влади¹⁰. Проте селянські маси, що отримували інформацію про цей процес з офіційних джерел, були впевнені в її існуванні.

У с. Олексинці Срібнянського району була знайдена прокламація такого змісту: «Оголошення. Довожу до відому громадян села Олексинець, що не йдуть у колгосп, а подавайте заяви про звільнення з колгоспа, земля буде, то вони мекають, що

землі не буде, не по одному подавайте заяву, а масово. Організуйте осередки, щоб заснувати на Україні організацію СВУ РВ і негайно заснувати Організаційний осередок в де-яких селах маються, організація вдарить по колективізації та провалить її, бо це нещастя колектив і открити вільну торгівлю, визволить Україну із-під гніту, бо тим людям дуже погано буде, котрі будуть у колгоспі і щоб до 15/4 покончить осередок, щоб увесь колектив розбігся....уже є велика організація, як у Одесі, Миколаїві і Мелітополі»¹¹. Текст наведений у відповідності з оригіналом, попри відсутність розділових знаків і численні помилки, загальна спрямованість його очевидна.

У с. Гензерівка Яготинського району також було вивішено плакат, який закликав «палить і вбивать» тих, хто хоче «поработить і поробить старцями» народ¹². По дорозі з Ягодина на Пирятин на телеграфних стовпах було розклеєно близько десятка відозв, що мали в своєму змісті заклики «перестати бути слухняною худобою», «змагатися за волю й життя, за самостійну Україну». Закінчувався текст словами «смело ми в ряди поїдем, всех жидов побьем» та підписом «Селянин»¹³. У Мало-Дівицькому районі подібних «анонімок» знайдено було чимало, зокрема в с. Обичів – п'ять. У них містилися заклики до нової революції і нової війни, звинувачення радянської влади в хабарництві та здирстві, а закінчувались закликами «Да здравствует СВУ», «дать отклик визволением СВУ» та «Да здравствует СВУ веді визволення України з під гніта советських прихвостників та і жидів. А в советській власті їх до чорта»¹⁴.

У с. Безуглівка була знайдена така прокламація: «Долой советскую власть и коллективизацию. Да здравствует СВУ и ефремовщина. Даеш капитализм»¹⁵. На прикладі цієї прокламації можна зробити висновок про те, наскільки глибоко вкорінилися у свідомості населення заявлені штампи та визначення. Поряд з подібними прикладами є й такі, що їх не тільки важко прочитати, але й до кінця зрозуміти, що ж мав на увазі автор. Складається враження, ніби їх справді писала людина, чії руки звикли до сільськогосподарського реманенту, а не олівця: «Визволение України від советского ярма. Прошу я варті не ходи по нашій дорозі, бо ни звертаємо вам конохи прошу годуй коні і словом гарні кони мы скажым коли выйти коні, за те що вы не послухаети буди-ти платит своїми головами выконити умры прохач ні ны той. Да здравствуй самустійна Україна Городище [назва села де була знайдена прокламація. – К.Н] розрышы нам у гости до вас прийти чистку зробить у вас быз нас нікому ура ура ура»¹⁶. В усякому разі тут явний натяк на повстанський рух, згадка про який ще була досить свіжою у пам'яті хліборобів.

Просто унікальну «анонімку» знайшли діти на подвір'ї члена колгоспу Дмитра Йохимовича Степаненка в с. Левки Мало-Дівицького району. Аркуш лінованого паперу, списаного друкованими літерами, був загорнутий в газету «Правда». На газеті було написано: «Коллективу читайте гади», крім того, до неї було вкладено п'ять сірників та патрон: «МИТРО ГАД ти твою Бога Мать нехай конокрад. Думаеш гад не знаемо з чого ти розжився да чахотка ото йовхимів. Ви гади держите колектив. Ви гади мучите жизнь усіх людей і наше життя гади. Розбігайтеся гади нічого вам не буде все простимо...»¹⁷. Далі йдуть погрози, якщо активісти не «порозбігаються», то на них чекатиме доля тієї худоби, яку люди самі забивали, аби не віддавати в чужі руки: «повилазять з вас кишки, так як ото з ваших корів. То од нашої руки...»¹⁸. Далі перераховано всіх членів активу колгоспу, які мають зброю, але автор анонімки знає, що патронів вони не мають: «...а патронів немає ні одного А на двір у черепок ходите, а вийти боїтєся дарма що стільки оружжя...»¹⁹. «Ви думаете гади що у того під черепицей, а у того під залізом [будинок. – Н.К.] да попечем гади і не повискакуете, а будете вискакувать будемо стрілять гади і кишки повилізують так як ото у корів не думайте що оце шутки, ні ми не шуткуємо повірте, пожалуста повірте, коли ми не пожаліли корів, скотина невинна і то не пожаліли, а то вас гади не пожаліємо. Раз нам життя немає, дак поперед треба попекти та пострілять гадів тих що не дають нам жить, а тоді хоч і нам погібать так не даром. Покайтеся гади бо не шуткуем. Луценків палкий вам привіт гади привіт од молодо козацької Спільки Визволення

України. Іван Злодюга, хай живе вільна Україна. Евхим Чехочка. Сірників купили кулі точимо для вас, не вірите дак подивіться ось одну оточену для вас вийняли. Передаємо вам гади і сірники теж єсть. А про коні думаете гади ми забули, ні попечем і коні. Дарма що на дворі стоять, колись да поставите і в хліву, сторожа у вас немає жодного ми дивились, а Магир Семен спить»²⁰, – такими словами закінчується це «послання». Цілком зрозуміло, що його писав хтось з односельців, погрожуючи розправою активістам. Людина, яку обставини поставили в становище палія та бандита. Чого варті лише фрази про те, що «скотина невинна» та «ні ми не шуткуємо повірте, пожалуста повірте». Скоріше за все слова про «молодо козацьку Спілку Визволення України» були використані для підсилення погроз, аби змалювати портрет реально діючої організації, а не жменьки розлучених свавіллям колгоспних активістів, односельців. Доволі сумнівно, що автор мав якісь точні відомості про «СВУ» та її членів, скоріше за все спирався на чутки та ту інформацію, яку зрозумів з офіційних джерел. Для нього було досить того, що вона начебто мала на меті повалити радянську владу, що для багатьох селян стало заповітною метою.

У с. Яцині Пирятинського району відозвою заявила про себе навіть ціла «банда»: «Оголошення. Хай не дума нічого радянська влада, бо у цьому лісі існує Банда Визволення України. Ми колективізацію знищимо як кляс. Секретар т. Терец»²¹. А одна відозва була підписана ім'ям Максима Горького: «Річ Максима Горького...Товариші. Одумайтесь розбитим ми вози і кони аж доти ми будемо на воли. Запитай Назаря хай нам прочита кобзаря. Кобзар писав так на панщині пшеницю жала утомилась не спочивала, нас лякав актив, а нас щоб загнати в колектив як начнуть з нас паїв брать, то на нас вони і шкури обіднять подбивають нам широкі клини, щоб ми нарабляли більше сировини. Загнали нас у соз забрали у нас хліб і навоз вози і кони стали ми в тяжки неволи, давайте з ниволи тікать, ...Прошу товариші розібрати немедленно вози і кони, а то щоб не було у наших завідувачів у штанях воші. т. Максим Горький»²². Подекуди в цьому зверненні можна помітити спроби римування, за допомогою якого місцевий поет, що намагався додати солідності своєму твору, назвавшись ім'ям відомого радянського письменника, привертав увагу людей.

Траплялись поодинокі випадки затримання авторів подібних прокламацій та відозв. У с. Лозовий Яр Яготинського району було затримано «куркуля» Данила Ляха та бідняка «підкуркульника» Андрія Пінчука, в кишені одного з них були знайдені «анонімки». Вони містили заклики розбирати худобу, реманент, які були здані до колективного господарства, і закінчувались такими словами: «хто найшов не почитай у карман не ховай і народ научай»²³.

Але розповсюдження «анонімок» та звернень не було єдиним свідченням спротиву населення. Радикальною формою опору була збройна боротьба, початок якій було покладено ще у 1920 р. Сплеск протистояння радянській владі на початку 30-х р. був викликаний суцільною колективізацією. Численні зловживання службовим становцем низових партійних та радянських працівників, знуцання над селянами, зведення особистих рахунків у рамках боротьби з «глитаєм» – усе це впливало на загострення відносин на селі та викликало появу радикальніших форм опору. Напередодні та у період колективізації селянство взяло участь в 13 754 заворушеннях²⁴.

Протягом попередніх років органи держбезпеки активно займались вилученням зброї в селян. Голова ГПУ УСРР В.Балицький відзначив, що тільки у виняткових випадках село було озброєне мисливськими рушницями та обрізами. Це дало йому підстави заявити про те, що українське село повністю обеззброєне. Але селяни озброювались сільськогосподарським реманентом, сокирами, палями тощо, сподіваючись захопити зброю в бою²⁵.

Вище партійне керівництво було добре поінформоване не лише про поведінку селян, а й про їхні політичні настрої, ставлення до новостворених колгоспних осередків, боротьби з куркулями та шкідниками. Добре організована інформаційна мережа дозволяла контролювати ситуацію мало не в кожному населеному пункті, для цього служили так звані спецзведення, які надавались 8, 18, 28 числа кожного

місяця, доповідні записки про стан села, діяльність куркулів 5 числа кожного місяця, повідомлення, які готувались щодо важливих подій та активних антирадянських виступів²⁶. Подібні заходи дозволяли отримувати інформацію якомога швидше і оперативно на неї реагувати.

За повідомленнями оперативно-інформаційних збірок, у багатьох селах люди чекали розправи. Це було ніщо інше, як реакція на чутки про численні арешти. Зокрема, в с. Ряшки Іваницького району посилились чутки, що комсомольці та актив готують для селян, і особливо для жінок, Варфоломійську ніч. Зібравшись групами по 15 – 20 та озброївшись сокирами, жінки цілу ніч на 18 квітня сиділи і очікували нападу²⁷.

У с. Кроти Березово-Руського району середняк Ігнат Василенко розповсюджував чутки про те, що після колективізації села будуть усуспільнювати і жінок: «и тогда красивые мужья будут жить с красивыми женами, а у некрасивых уколами атрофируют половые органы»²⁸.

Мали місце і відкриті виступи селян, що протестували проти арештів та викликів до ДПУ. В с. Черняхівка Ковалевського району у відповідь на виклик декількох жінок до ДПУ зібрався натовп, що вимагав вести розмову з усіма відразу²⁹. Очевидно, односельці боялися відпускати жінок до ДПУ, бо знали, що там на них очікує. Вони вимагали, щоб їм повернули коней та іншу худобу. Не отримавши відповіді, розібрали її самостійно. Селяни стали на бік родини Крамних, яку намагались заарештувати. Озброєні дрючками та вилами, вони напали на активістів та загнули їх до сільради. Цікаво, що побиття активістів супроводжувалося криками «Долой Соввласть!», «Да здравствует СВУ!»³⁰.

За даними опер-збірки, в ніч на 28 березня 1930 р. у с. Заїзд Прилуцького району було проведено операцію по ліквідації «куркульсько-терористичної групи», «що мала цими днями почати терористичні акти, з метою остаточного розвалу колективізації в кількості 22 осіб»³¹. Можна лише уявити, що то була за група «терористів», яка майже не чинила опору при своєму затриманні, крім випадку, коли один з її «членів» із сокирою у руках відмовився відчинити двері своєї хати. Чи то «терористи» на той час характеризувались іншими ознаками, чи існування цієї «групи по розвалу колективізації» є цілковитою фікцією, єдиного «терориста» якої вдалося «уговорити не сперечаючись».

У Драбівському районі в ніч на 7 квітня 1930 р. було здійснено наліт на станцію Драбово. Нападники в кількості 20 чоловік були достатньо добре озброєні, у своєму арсеналі мали обрізи, револьвери та мисливські рушниці. Поклавши на підлогу службовців станції, вони зіпсували телефонні апарати, в селищі пограбували та підпалили кооперацію, конфіскували зброю у представників Нарсуду, після чого підпалили і його приміщення³². Подальші відомості представники органів ОГПУ, що виїхали для розшуку банди, отримали від селянина с. Житламівки Івана Омельовича Вовка, який повідомив про те, що в ту ж ніч нападники влаштували в його селі збори селян з метою розправи над місцевими активістами. За заявами повстанців, у ніч на 7 квітня по всій Україні мали пройти подібні акції. Селянин повідомив не лише про кількісний склад повстанців, а й прізвища тих, хто їх очолював, де і в кого зберігається кулемет, що належить банді³³. Для придушення цього виступу спеціальним потягом разом із озброєним загоном виїхав начальник відділу ОГПУ станції Полтава тов. Ступницький та начальник Прилуцького окривідділу ДПУ тов. Миронов «з групою оперативних робітників»³⁴.

Подібні виступи були далеко не поодиноким явищем, опір селян дуже швидко придушувався, і на них чекали жорстокі репресії. За наказом В.Балицького, за округами були закріплені підрозділи військ ГПУ, а деякі частини особливого призначення та прикордонні маневрові (оперативні) групи протягом лютого 1930 р. навіть проводили спеціальні навчання³⁵. Ці частини і використовувались для придушення селянських виступів, мали оперативно втручатись у ситуацію.

Саме економічна політика на селі спричинила таку хвилю заворушень, які в силу багатьох причин не могли вилитись у масовий організований рух опору. Передусім виникнення подібного руху в 1930-х роках в умовах, коли радянська влада зайняла

міцні позиції і її державний механізм злагоджено працював, було неможливим.

Локальні стихійні виступи не могли перерости в щось більше без організаційного оформлення, керівного центру та ідеологічного підґрунтя. Селянська маса, за поодинокими винятками, що мали місце в світовій історії, не може продукувати ідеологічне оформлення своїх прагнень. Подібну місію покликани виконувати представники еліти, що мають можливість ці прагнення сприйняти, сформулювати ідеологічні засади руху та надати йому відповідної організаційної форми. На початку 1930-х рр. цього не сталося. На жаль, знову проявилася ота дихотомія, коли народна маса, яка свідомо була налаштована на боротьбу, залишилася без реального лідера (лідерів) у своїй боротьбі. Його місце зайняли лідери «міфічні», яких продукувала багата уява слідчих органів держбезпеки. Так сталося із «членами» «СВУ». Перший показовий процес над представниками української інтелектуальної еліти виявився і останнім, бо ту місію, яку на нього поклали партійні зверхники, не було виконано. Партійні та комсомольські організації, переобтяжені важко здійсненними завданнями по соціалістичній перебудові села, порівняно мало уваги звертали на інші численні інструкції, які спускалися згори, і нехтували ними. Особливо часто це спостерігалось у сфері теорії та ідеології. Місцеві ватажки, самі не досить грамотні, максимально спрощували інструкції центру, по суті, вихолощуючи задум постановників політичного шоу.

Натомість інформація про процес над членами «СВУ» все ж таки здійснила доволі суттєвий вплив на свідомість багатьох людей, але зовсім іншим чином, ніж на це розраховували партійні функціонери. Вони не змогли перетворити цей процес на знаряддя пропаганди радянських цінностей та ідеалів, і цьому сприяло багато факторів. Банальна неграмотність не лише селянських мас, а й низових ланок радянського керівництва позбавляла можливості одній стороні донести, а іншій сприйняти інформацію про «контрреволюціонерів» та «буржуазних націоналістів», яких привселюдно було засуджено в Харкові. У свідомості селян «СВУ» перетворилась на реальну організацію, що передусім боролася з радянською владою. Вже цієї інформації було досить, щоб на неї покладались надії багатьох сільських жителів. Це засвідчують не лише численні згадки про «СВУ» в текстах відозв і прокламацій, знайдених у селах, а й динаміка масових селянських виступів саме в той період, коли інформація про цю організацію була широко розповсюджена і доносилась до свідомості селян. Ю.Васильєв наводить щомісячний рівень масових виступів селян в Україні за 1930 р.: січень – 45, лютий – 200, березень – 294, квітень – 169, травень – 208, червень – 186, липень – 83, серпень – 55, вересень – 46, жовтень – 129, листопад – 23, грудень – 9³⁶. Звичайно, ж на цю динаміку вплинула специфіка циклу сільськогосподарських робіт, але той факт, що за 1930 р. в Україні було зафіксовано 4 098 масових виступів, які становлять майже 30% від загальної кількості селянських виступів по СРСР³⁷, є доволі показовим. Періодом загострення руху став січень–березень 1930 р., коли, за визначенням Ю.Васильєва, в прикордонних районах цей рух набув рис селянської війни. На території нашої області для придушення збройних виступів було використано регулярні війська. Близько 1,2 млн. людей в Україні взяли участь в активних формах опору колективізації³⁸.

Більшість намагалась зберігати хоча б показну лояльність до режиму, аби уникнути небезпеки бути репресованими. Пасивний опір став реальним способом життя мільйонів³⁹. Отож потрібно наголосити, що хоча селянські виступи носили стихійний, локальний характер і не могли перетворитись на масовий організований рух опору, але неприйняття в цілому системи господарювання, нав'язаної українському селу за допомогою нещадного терору, зробило колгоспний лад нежиттєздатним.

Джерела та література:

¹ Кульчицький С.В. Опір селянства суцільній колективізації // Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К, 2003. – С. 366.

² Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – 887

с.; Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2003. – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938) / Керівн. тому С.В.Кульчицький. – 448 с.; Васильєв В.Ю. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 31. – С. 140 – 151; Лінн В. Народний опір в сталінські 1930-ті рр.: монолог адвоката диявола // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 31. – С. 103 – 140; Подкур Р.Ю. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УССР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК – ГПУ) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 31. – С. 90 – 103.

³ Нове село: Селянська газета: Орган окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофради Ніженщини. – 1930. – 8 квітня. – С. 4.

⁴ Правда Прилуччини: Орган Прилуцького окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофради. – 1930. – 19 квітня. – С. 6.

⁵ Червоний стяг: Орган Чернігівського окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофради. – 1930. – 1930. – 3 березня. – С. 2.

⁶ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. П-342. – Оп. 1. – Спр. 887. – Арк. 311.

⁷ Там само. – Арк. 75.

⁸ Васильєв В.Ю. Назв. праця. – С. 143.

⁹ Там само.

¹⁰ Політична історія України. – С. 297 – 208.

¹¹ ДАЧО. – Ф. П-10. – Оп. 1. – Спр. 878. – Арк. 224.

¹² ДАЧО. – Ф. П-342. – Оп. 1. – Спр. 887. – Арк. 407.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – Арк. 448 – 449.

¹⁵ Там само. – Арк. 562.

¹⁶ Там само. – Арк. 721.

¹⁷ Там само. – Арк. 796.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – Арк. 797.

²⁰ Там само. – Арк. 797 – 798.

²¹ Там само. – Арк. 572.

²² Там само. – Арк. 547 – 548.

²³ Там само. – Арк. 574.

²⁴ Лінн В. Назв. праця. – С. 104.

²⁵ Подкур Р.Ю. Назв. праця. – С. 96 – 97.

²⁶ Подкур Р.Ю. Назв. праця. – С. 99.

²⁷ ДАЧО. – Ф. П-342. – Оп. 1. – Спр. 887. – Арк. 229.

²⁸ Там само. – Арк. 322.

²⁹ Там само. – Арк. 215.

³⁰ Там само.

³¹ Там само. – Арк. 566.

³² Там само. – Арк. 523.

³³ Там само.

³⁴ Там само. – Арк. 525.

³⁵ Подкур Р.Ю. Назв. праця. – С. 99.

³⁶ Васильєв В.Ю. Назв. праця. – С. 142.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Лінн В. Назв. праця. – С. 105.

